

П. Й. БОРИСКОВСЬКИЙ
(Ленінград)

ПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ БІЛЯ м. АМВРОСІВКИ

Вперше скупчення кісток зубрів біля м. Амвросіївки (Донбас) було відзначене геологом Б. Ф. Меффертом у 1912 р. У 1935 р. розкопки: у цьому ж місці були проведені співробітником Сталінського історико-краєзнавчого музею В. М. Євсєєвим, який встановив наявність тут палеоліту¹.

У 1940 р. розкопки стоянки були продовжені експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР, яка працювала під керівництвом І. Г. Підоплічка і за найближчою участю В. І. Бібікової².

Розкопки 1940 р. відбувалися за несприятливих кліматичних умов і тривали тільки 20 днів. Тому І. Г. Підоплічко не зміг повністю дослідити розкриті ділянки розкопу і був змушений значну частину ділянок присипати землею, а вивчення стоянки закінчити вже у 1941 р. Проте: Велика Вітчизняна війна перервала даліше вивчення цієї пам'ятки.

Інститут археології Академії наук Української РСР та Інститут історії матеріальної культури Академії наук Союзу РСР, плануючи на 1949 р. великі розкопки біля м. Амвросіївки, виходили з того, що, хоч ця пам'ятка починаючи з 1935 р. стала широко відома серед спеціалістів і увійшла до зведень, присвячених палеоліту СРСР³, відомості про неї були дуже неповні і навіть суперечливі. Нез'ясованим лишалося питання про вік і культурну приналежність пам'ятки, а найголовніше — неясне було питання щодо інтерпретації „костища“ — скупчення кісток зубрів — найцікавішої частини місцезнаходження.

У літературі були висловлені діаметрально протилежні думки в питанні про походження костища (житло, місце загону зубрів, звалище покидьків, культове місце), причому, оскільки існуючі відомості були неповні і уривчасті, жодна з цих думок не була достатньо аргументована.

Ураховуючи своєрідний характер пам'ятки, яку належало вивчати (величезне скупчення фауністичних залишків у сполученні з досить рідкими палеолітичними культурними рештками незвичайного складу), керівництво експедицією було доручено геологу-палеонтологу та археологу і ними спільно здійснювалось⁴.

¹ В. М. Євсєєв, Палеолітична стоянка Амвросіївка, Палеоліт і неоліт України, 1947, стор. 265—276.

² І. Г. Підоплічко, Амвросіївське знаходище, Археологія, II, К., 1948, стор. 215—216.

³ П. П. Ефименко и Н. А. Береговая, Палеолитические местонахождения СССР, Материалы и исследования по археологии СССР, № 2, 1941, стор. 267—268; История СССР (на правах рукописи), ИИМК, ч. I, II, 1939; Материалы к всесоюзному археологическому совещанию, 1945, стор. 22.

⁴ У цій статті широко використані матеріали польового щоденника І. Г. Підоплічка та його визначення.

Розкопкам 1949 р. передувала розвідка стоянки, здійснена П. Й. Борисковським та І. Г. Підоплічком у вересні 1948 р., що мала на меті з'ясувати післявоєнний стан пам'ятки і визначити місце майбутніх розкопок.

Амвросіївське палеолітичне місцезнаходження розташоване за 2 км від притоки р. Міусу — р. Кринки, у верхів'ях балки Казенної, що впадає у р. Кринку. Воно знаходиться на плато, що підноситься, як показало нівелювання, на 100 м над серпневим рівнем р. Кринки, на мису, утвореному балкою Казенною і ярмом, що впадає в неї праворуч. У балці Казенній, поблизу місцезнаходження, за 300 м від нього, є джерело питної води, яким могли користуватися і в давнину.

Результати розкопок 1949 р. дали можливість І. Г. Підоплічку твердити, що система ярів сучасної балки Казенної існувала в загальних рисах і в епоху утворення Амвросіївського костища.

Основним завданням розкопок 1949 р. було встановити характер і походження величезного скупчення кісток зубрів і заглиблення у древній поверхні, з яким це скупчення було пов'язане. Треба було також з'ясувати зв'язок скупчення кісток і культурних залишків, що залягали у ньому, з підйомним кременним матеріалом, поширеним на поверхні землі на схід від костища, на площі близько 20 000 м², і з культурними залишками, які були виявлені в шурфах на схід і на південний схід від костища.

У зв'язку з цими завданнями було закінчено дослідження розкопу 1940 р. і розкрита майже вся поверхня костища, не розкопана за попередніх років. Значна частина цієї розкопаної площі костища з його північно-східного краю, протилежного тій частині, яка вивчалася в 1935 і 1940 рр., була досліджена. Всього на площі костища і суміжних з нею ділянок розкопано близько 201 м², з них площа в 102 м² була розібрана до древнього ґрунту. Крім того за межами костища закладено 16 розвідувальних шурфів (№ 13—29), частина з яких дала важливі матеріали.

Внаслідок розкопок було з'ясовано, що скупчення кісток зубрів, яке залягало під чорноземом і суглинком, заповнювало древній яр, що прорізував суглинок у напрямі з північного сходу на південний захід, завширшки в 4—5 м і завдовжки в декілька десятків метрів. Цей яр впадає також у древній, але більший яр.

Ярок, будучи дуже неглибоким (1—1,5 м максимальної глибини), простягався по схилу яру, існуючого і нині, що впадає в балку Казенну. Схили ярка мають різну будову: південно-східний бік, що прилягає до підвищеного мису, на схилі якого ярок розташований, стрімкий (стрімкість 30—45°). З цього боку кістки зубрів, що заповнюють яр, примикають прямо до такого ж стрімкого древнього схилу, утвореного крейдовим вапняком. Протилежний, північно-західний схил ярка дуже пологіший, має стрімкість не більше 10—20°, підноситься максимум на 40 см над дном ярка і, утворюючи слабо виявлений перегин, переходить далі на північний захід у схил згадуваного вже древнього яру. Вузький і неглибокий яр, особливо порівняно із своїм північно-західним схилом, більше нагадує полицю або уступ на схилі великого яру¹, поверхня південного схилу якого рівномірно пологіша; на ній не виявлено ніяких ознак ярка, розкритого розкопками, що прорізував її в давнину.

¹ Суглинок, в якому був прорізаний яр, заповнює древнє заглиблення у крейдовому вапняку. Це заглиблення має значно стрімкіші схили і різкіше виявлений профіль, ніж яр, який ми досліджували.

Ретельне розчищення древнього дна ярка, що підстилає скупчення кісток (причому древня поверхня ґрунту була залишена нерозібраною; знято було лише кістки та інші культурні залишки, які на ній залягали), показало, що про древню жилу западину, про залишки палеолітичного житла тут не може бути й мови. Дно ярка мало нерівні, невизначені обриси, в окремих місцях його запливли кістки та їх анатомічні групи. Ярок поступово поглиблювався і поширювався у напрямі на південний захід. Але на всьому його протязі дно було нерівним і ознак, які б свідчили про його штучне походження, не було виявлено. На дні ярка були відсутні ямки або заглиблення, конструктивного характеру (сховища, ямки для стовпів і т. д.).

Як на дні ярка, так і в костичі, що його заповнює, не виявлено слідів вогню у вигляді попелу, вугілля, обпалених кісток, не кажучи вже про вогнища, які могли б бути влаштовані на дні житла. Отже, хоч розміри і загальний профіль амвросіївського заглиблення нагадують деякі палеолітичні і пізніші житла, ми з певністю можемо сказати, що ця древня заглибина — неглибокий ярок, заповнений пізніше кістками і палеолітичними культурними залишками, — ніколи не використовувалася як житло.

На дні ярка траплялися окремі кістки зубрів та їх анатомічні групи, що цілком запливли в суглинку. Вище кістки зубрів лежали суцільною товщею (брекчією), цілком заповнюючи ярок і частково поширюючись за його межі. Найбільша потужність брекчії вдовж осі ярка досягає 1 м; біля країв ярка товща залягання кісток зменшувалась до 10—12 см. Кістки, що заповнювали ярок, залягали в суглинку, причому верхній горизонт суглинку мав червонувате забарвлення і був завтовшки в 15—50 см. Нижній горизонт суглинку, що вкривав дно ярка, мав сизуватіше забарвлення із зеленкуватим полиском; потужність його 15—80 см.

Ці два горизонти суглинку мають однакове походження і розрізняються між собою тільки забарвленням. Вміст обох горизонтів (кістки, кремні) — цілком однаковий.

І. Г. Підоплічка вважає, що нижній горизонт суглинку має сизе забарвлення тому, що на першому етапі заповнення кісткового скупчення суглинком матеріал надходив за рахунок оголеної крейди з південно-східного схилу ярка.

Верхній горизонт суглинку має червонувате забарвлення за рахунок характеру делювіального матеріалу, а головним чином, у зв'язку з древнім ґрунтоутворенням, що охопило свого часу поверхню кісткового скупчення, але було припинене дальшими процесами.

Однорідність вмісту обох горизонтів дає нам можливість, хоч дослідження їх відбувалося окремо, описати обидва горизонти разом.

Скупчення кісток складалося із величезної кількості кісткових залишків, що належали виключно зубрам (*Bison priscus*). За підрахунками і визначенням І. Г. Підоплічка, на розкопаній в 1949 р. площі виявлено залишки 202 особин зубра. Крім того залишки 294 особин зубра виявлено під час розкопок 1935 і 1940 рр. Можна думати, що на нерозкопаній площі місцезнаходження є залишки приблизно 450—500 особин зубра. Отже, за підрахунками І. Г. Підоплічка, в Амвросіївському палеолітичному місцезнаходженні на порівняно невеликій площі залягають залишки 950—1000 особин зубра.

Серед кісток траплялись анатомічні групи: хребці (до дев'яти разом), кістки передніх та задніх кінцівок, черепи з роговими стрижнями і кількома хребцями. Але таких анатомічних груп, порівняно з загальною кількістю кісток, було небагато — до 100. Цілих кістяків (подібно до

знахідок цілих кістяків хоча б на Мальтинській палеолітичній стоянці тут не виявлено.

Кістки належали в рівній мірі всім частинам кістяка зубра. Будь-якого помітного переважання тих або інших частин кістяка — не виявлено. Кістки належали особинам різного віку — і дорослим, і зовсім молодим зубрам, як це буває у звичайному стаді.

Кістки інших тварин, крім зубрів, тут відсутні. Лише у периферійній частині скупчення, трохи вище поверхні кісткового шару, був знайдений астрагал коня, очевидно випадкового походження.

Переважає більшість кісток, знайдених у скупченні, була ціла. Деякі кістки, внаслідок тиску на них інших кісток або землі, мали сліди зломів. При суцільному перегляді декількох десятків тисяч кісток, знайдених під час розкопок 1949 р., були виділені 14 кісток, що мали сліди різання кременним знаряддям. Пізніше ці кістки були досліджені з допомогою бінокулярного мікроскопа С. А. Семеновим, який зробив такий висновок: „На більшій частині поданих для аналізу фрагментів кісток зубра дійсно є нарізки кременним знаряддям. Їх походження не може бути пояснене природними факторами. Нарізки зроблені рукою людини“.

У загальних рисах такий же висновок зробив і М. П. Грязнов, який ознайомився з цими кістками.

Кістки із слідами різання кременним знаряддям були знайдені в різних горизонтах, — як у верхній частині костища, так і на самому його дні.

Безперечно, кісток із слідами відколювання, зробленого в давнину, було значно більше, ніж це виявлено, проте ця кількість все ж дуже незначна, порівняно із кількістю кісток, що залягали в скупченні. Кісток із слідами дії вогню, як і попелу та вугілля (чи то деревного, чи кісткового), зовсім не виявлено.

Палеолітичних культурних залишків — оброблених кременів і кістяних знарядь — у скупченні було знайдено небагато. Всі ці залишки рівномірно розподілялись у верхніх і в найнижчих горизонтах костища. Немає даних для того, щоб говорити про переважне їх залягання в тому або іншому горизонті. До закінчення вивчення культурних залишків ми можемо покищо викласти лише дані попереднього з ним ознайомлення, головним чином у польових умовах.

Кремень, що був підданий обробці, — темносірий, іноді трохи коричнюватий, прозорий, крейдяний. В найближчих околицях у крейдяних відкладах є багато родовищ такого кременю; багато його трапляється і в галечниках. Майже всі кремені, знайдені в костищі (крім 4—5 екземплярів), не патинізовані, не обкатані, мають свіжі гострі грані. Склад кременних виробів, знайдених у костищі під час наших розкопок, дуже цікавий. Таких виробів — три групи.

1) Це, насамперед, кілька десятків (близько 50) призматичних нуклеусів. Нуклеуси в середньому завдовжки 5—7 см. Вони типові для пізнього палеоліту, але їх обриси не дуже правильні. Особливість їх — значна товщина і ширина; своєю формою вони швидше подібні до кулі або до метального каменя. Витягнутих вузьких екземплярів серед них не виявлено. Другою особливістю нуклеусів є повна відсутність на них слідів підправляння, вторинної обробки, перетворення їх у нуклевидні скобелі, скребачки або різці (виняток становить один екземпляр, дрібною старанною ретушшю по краях площадки перетворений на скобель).

2) Далі — кілька сот видовжених правильних ножовидних пластин. Розміри їх — неоднакові. Але великих пластин, що були б довші за

9 см, так само як і мініатюрних екземплярів завдовжки 1—2 см, тут не виявлено. Більша частина пластин має 4 см довжини при 1,5—2 см ширини. Привертає увагу ряд природно загострених правильних пластин. У всіх пластин краї досить прямі, гострі, не відретушовані. Проте при сильному збільшенні — до 50 раз (при вивченні з допомогою бінокулярної лупи) майже у всіх пластин на обох краях (і з верхньої і з нижньої поверхні) виявлено дрібні вищербини і заповненість, утворені внаслідок використання пластин як ріжучого знаряддя.

3) Третя і остання група кремінних виробів, яких на Амвросіївському костичі виявлено 90 екземплярів, — вузькі мініатюрні вістря із затупленим краєм. Довжина цілих екземплярів (таких більшість) 2,5 — 4 см, ширина 0,3—0,5 см. У всіх екземплярів дрібною крутою затуплюючою ретушню цілком оброблений один довгий прямий край, а протилежний, трохи вигнутий край, — тільки біля самого вістря. Приблизно в половині вістрів такою дрібною затуплюючою ретушню оброблений правий край, тоді як в іншій половині — лівий.

Проведене С. А. Семеновим вивчення цих вістрів з допомогою бінокулярного мікроскопа (збільшення в 68 раз) довело, на відміну від подовжених пластин, що на їх краях і на вістрі не виявлено будь-яких слідів спрацьованості у вигляді дрібних вищерблень або заповірування. Отже, вістря не могли використовуватися як проколки, свердла або ріжуче знаряддя, встановлені в оправу з дерева або з кістки.

Найімовірнішим є припущення, що людиність, яка жила за палеолітичних часів, використовувала ці вістря як вкладиші в кістяні або дерев'яні наконечники мисливської зброї. Пластини із затупленим краєм двома паралельними рядами закріплювались у кістяному або дерев'яному стержні з пазами, причому затуплений край примикав до стержня, а протилежний — невідретушований гострий край — виходив назовні. Можливо, злегка виступало і вістря, будучи звернене донизу і відретушоване з двох боків; таким чином утворювався наконечник, що трохи нагадував гарпун.

Така інтерпретація амвросіївських мініатюрних вістрів із затупленим краєм підтверджується наконечником з кремінними вкладишами із Талицької пізньопалеолітичної стоянки. Там добре зберігся кістяний стержень з двома рядами пластин із затупленим краєм, вправлених у нього, що нагадують амвросіївські¹. Затуплений край пластин прилягав до стержня, в той час як гострий невідретушований край виходив назовні.

Наша інтерпретація амвросіївських вістрів має підтвердження і в їх поширенні на костичі. Вони залягали на різних глибинах — на самому верху і в самому низу скупчення кісток, але розташовувались у ньому нерівномірно, окремими компактними групами.

Найбільше виявлено вістрів у центральній частині скупчення, на ділянках, що були розкопані в 1940 р. У чотириметровому кв. 5 їх було 14 екземплярів, у кв. 7—19, у кв. 8—12 екземплярів. На периферії скупчення, відразу ж за межею його центральної, основної частини, у двох сусідніх метрових кв. 330 і 346 було знайдено 6 екземплярів вістрів. Хоч у жодному випадку не було простежено розташування вістрів у тому положенні, в якому вони були розташовані в оправі, проте можна ду-

¹ Наконечник із Талицької стоянки не опублікований; зберігається в Державному музеї антропології у Москві. Вміщена у статті О. М. Бадера (О. Н. Бадер, Первоначальное заселение Урала и Волгокамья человеком, Ученые записки Молотовск. гос. университета, т. V, вып. 2, 1947) схема дає про цей наконечник лише віддалене уявлення. Користуємось рисунком, наданим у наше розпорядження М. Д. Гвоздовер.

мати, що такі компактні групи вістрів збереглися від наконечників з вкладишами, що лежали тут і зруйнувалися.

Крім трьох, досить значних груп кремінних виробів, охарактеризованих нами, в скупченні кісток у різних місцях було знайдено: кілька десятків масивних, з неправильними обрисами, необроблених жовен кременю, що мали до 15 см у діаметрі; до десяти відщепів і осколків кременю і приблизно таку ж кількість великих валунів крейдяного вапняку до 24 см у діаметрі.

Отже, склад кремінного інвентаря Амвросіївського костища — незвичайний. У ньому відсутні характерні для пізньопалеолітичних стоянок скребачки і різці різних типів; майже не виявлено відщепів і осколків кременю, яких так багато ми знаходимо у пізньопалеолітичних стоянках. Як побачимо далі, кремінний інвентар Амвросіївського костища дуже відрізняється від кремінного інвентаря Амвросіївської стоянки, тобто від кременю, зібраного на поверхні на схід від костища і виявленого у шурфі № 24.

Розкопки 1949 р. дали 12 кістяних наконечників, що походять з костища. До цієї кількості треба додати 10 наконечників, знайдених під час розкопок 1935 і 1940 рр. Понад половина наконечників, хоч були поламані, збереглися цілком у всіх своїх частинах, причому окремі їх куски іноді лежали вкупі, один біля одного, іноді ж були дуже зміщені і відділені один від одного кількома метрами.

За своєю довжиною наконечники дуже варіюють — від 10 до 25 см. Вони виготовлені з кісток кінцівок зубра і мають веретеноподібну форму, із загостреною основою і добре відшліфованим вістрям. У перерізі наконечники овальні, злегка сплюснені і в середній частині мають 1—1,5 см у діаметрі. З 22 наконечників тільки один має неглибокі поздовжні двобічні пази, а два — такі ж однобічні пази. В пази могли вставлятися і за допомогою смоли закріплюватися описані вище кремінні вістря із затупленим краєм (вкладиші).

У костищі було знайдено два куски червоної вохри. Один кусок виявлений у центрі костища, на території розкопу 1940 р. на тій же ділянці, де залягало велике скупчення цілих рогів зубрів (понад 10). Другий кусок, дуже маленький, знайдений ближче до північно-східного краю костища. Нарешті, у периферійній північно-східній частині костища була знайдена черепашка *Cerittum*. Черепашка належала до четвертинної, а не крейдяної епохи і, очевидно, як прикраса, була принесена людьми з морського узбережжя.

Цим вичерпуються культурні залишки, знайдені на костищі.

Повернемося знову до опису самого костища.

Розкопками 1949 р. виявлені межі й обриси північно-східного краю скупчення кісток і встановлено, де закінчується скупчення (завтовшки в кілька десятків сантиметрів), густо насичене кістками зубрів, і де починається обширна периферія, що має тонкий (завтовшки до 10 см) шар кісток, які лежали на суглинку або на крейді і були змиті із скупчення.

Північно-східний край скупчення збігається з верхів'ям невеликого древнього ярка, про який ми говорили вище. Але в той час як верхів'я ярка має невизначені, розпливчасті обриси, північно-східний край скупчення різко обмежений і відділений від периферії, що поширюється на північний схід від нього. Верхня поверхня скупчення кісток утворює тут, при переході до периферії, уступ або поріг, який простягається з південного сходу на північний захід (перпендикулярно до довгої осі від ярка і скупчення) по прямій лінії на відстані близько 6 м.

Загальна висота порога досягає 40—45 см. З його розрізу було видно, що тут суцільна товща кісток, яка утворює скупчення, ділиться на два прошарки — верхній і нижній, між якими залягає майже стерильний прошарок суглинку завтовшки до 25 см.

Ширина цього прошарку суглинку, що утворює нібито клин від порога у бік скупчення кісток, — близько 1 м. Далі на південний захід два прошарки кісток, розділені прошарком суглинку, зливаються в один.

За межами порога, на північний схід від нього, простягається тонкий (близько 10 см завтовшки) шар кісток зубрів намівного походження. Кістки, що його утворюють, змиті з основного скупчення. Характерно, що серед них майже відсутні анатомічні групи, які, хоч зрідка, трапляються у скупченні.

Поріг, що тягнеться по прямій лінії, безперечно, утворився на місці якоїсь штучної, улаштованої людиною перешкоди, що обмежувала костище. Можливо, що це була товста колода або кілька колод, покладені вздовж північно-східної межі костища. Характерно, що в суглинку і крейді, які підстилають поріг, відсутні відповідні йому уступи або перегини.

І. Г. Підоплічко відзначає, що кістковий шар, який покриває суглинок порога, складається головним чином з великих кісток, притому без помітного анатомічного зв'язку, в той час як у шарі кісток, що підстилає суглинок, трапляються анатомічні групи. Кістковий шар на ділянках, що знаходяться на північний схід від порога, містить цілі кістки і навіть анатомічні групи. Тому створюється враження, що частина кісток була винесена під перешкодою (колодою?), яка утворила поріг. При розбиранні порога під суглинком, що вклинюється між двома прошарками кісток, виявлена група великих трубчастих кісток, розташованих вертикально і похило, які своїм положенням показують напрям руху біля перешкоди, що зникла. Про те, що кістки в щось вперлись, свідчить їх розташування: стегнова та гомілкорова кістки, радіус, метатарзус лежать нібито вповодж осі перешкоди. Таке ж спрямування кісток біля основи порога спостерігається у кв. 331.

На протязі близько 1 м у кв. 331, 332 і 316 поріг був деформований невеликою вимоїною, що прорізувала його; у пізніші часи вимоїна була заповнена намівним шаром чорнозему.

Внаслідок розкопок 1949 р. була розкрита точно визначена північно-східна межа скупчення кісток зубрів.

Складніше було визначити південно-східну межу скупчення. Південно-західний край костища, що прилягав до невеликого новоутвореного ярка, який простягався з південного сходу на північний захід і прорізував древній ярк, заповнений кістками, був розкритий розкопом В. М. Євсеева в 1935 р. Можливо, що південно-західний край костища був зруйнований цим новим ярком.

Проте І. Г. Підоплічко робить висновок, що внаслідок утворення ярка була зруйнована тільки периферія костища і не зачеплений основний кістковий шар, що являв собою міцну кісткову брекцію, стійку проти розмивання.

І. Г. Підоплічко припускає, що позначена на рисунку В. М. Євсеева прямою, нібито обрубаною лінією південно-західна межа костища виникла не внаслідок утворення ярка, що виник пізніше, а є, як і розкритий в 1949 р. поріг, основною межею скупчення кісток. Якщо ми погодимось з цим припущенням, то загальну довжину костища (до порога, не ураховуючи периферії) можна визначити в середньому в 31 м (33 м по південно-східному боці і 29 м по північно-західному).

Південно-східна межа скупчення кісток визначається древнім крейдяним схилом, до якого прилягає костисце. Межа ця простягається майже по прямій лінії з незначними вигинами на відстані близько 33 м. Північно-західний схил древнього ярка, заповнений, як про це вже згадували, кістками, на відміну від південно-східного, — дуже положистий. Шар кісток, у міру підняття цього схилу, стає все тоншим і поступово сходить нанівець.

Верхня межа північно-західного схилу древнього ярка може бути і північно-західною межею скупчення кісток. Проте ця межа, внаслідок розмивання, якого зазнавало скупчення, і змиву значної кількості кісток на протилежний північно-західний схил древнього ярка, визначається дуже нечітко¹. У середньому ширина скупчення дорівнює приблизно 6 м. Отже, скупчення кісток зубрів утворювало фігуру, що нагадувала трапецію, і мало площу 180—190 м². До цього треба додати кілька сотень квадратних метрів периферії, куди кістки були змиті із скупчення. Про периферію, що розташовувалася на північний схід від порога, ми також уже згадували. Очевидно, така ж периферія знаходилась і на південному заході від скупчення, але була зруйнована новоутвореним ярком.

Інший тип периферії являють собою ділянки, розташовані на північний захід від скупчення. Тут, на протилежному схилі древнього ярка, кістки лежать на суглинку і на крейді тонким шаром і місцями розташовані по поверхні крейди язиками, що свідчить про змив їх з центральної частини скупчення. Змивання кісток по схилу сталося ще тоді, коли деякі з них зберігали анатомічний зв'язок.

Кремені, що зрідка трапляються разом з кістками, на відміну від кременів, що походять із самого скупчення, іноді вкриті патиною, подібно до кременів, що походять з поверхні і трапляються у шурфах. Таке розташування змитих кісток на протилежному схилі древнього ярка цілком певно свідчить про те, що цей ярк був утворений на схилі глибшого і ширшого древнього яру, що зберігся і донині.

Верхня поверхня скупчення кісток, трохи нахилена на північний захід, загалом рівна, з незначними опуклостями і заглибинами. Кістки тут дуже утрамбовані і, очевидно, спершу утворювали справжній вал, що підносився над ярком.

На ділянках, розкопаних у 1940 р., кістки верхньої поверхні скупчення збереглися значно краще, ніж на ділянках, розкопаних у 1949 р.; тут кістки складаються з невеликих уламків і серед них менше анатомічних груп. В той час як поверхня ділянок, розкопаних у 1940 р., переважно трохи вгнута, поверхня ділянок, розкопаних у 1949 р., переважно опукла. І. Г. Підплічко пов'язує це з меншою потужністю покривного суглинку в розкопі 1949 р.

Кістки в скупченні не мали слідів сортування. У різних частинах скупчення і на різних глибинах представлені загалом в однаковій мірі різні кістки зубрів. Відзначимо лише, що в південно-західній частині розкопу 1940 р. (кв. 1, 2, 4, 5) виявлено більшу кількість цілих рогових стержнів зубрів (іноді з черепами), ніж на будь-якій іншій ділянці костисця. Тут же був знайдений і великий кусок червоної вохри, про який ми згадували вище.

Наприкінці зазначимо, що костисце, як і шари суглинку та чорнозему, що перекривають це костисце, в багатьох місцях порізане кротовинами сліпців.

¹ Коли б не було порога, то так само нечітко визначалася б і північно-східна межа скупчення.

При ознайомленні з матеріалами Амвросіївського костига постає питання: чи це не палеолітична пам'ятка? Але про палеолітичний вік місцезнаходження достовірно не говорять ні фауністичні залишки, ні кремінний та кістковий інвентар.

Відповідь на це питання дали закладені нами шурфи, зокрема шурф № 24, яким були розкриті залишки одночасної костиги стоянки.

Шурф № 24 площею 6 м² (2×3 м) був закладений за 200 м на схід від північно-східної стінки розкопу 1940 р. У цьому напрямі поверхня мису, утвореного балкою Казенною і яром, що впадає у неї праворуч, трохи підвищується, і ділянка, на якій розташований шурф, на 8 м вища від верхнього схилу ділянки, на якому розташовані розкопи 1940 і 1949 рр.

Стратиграфія шурфу № 24 така (зверху вниз):

	м
1) чорнозем	0—0,54
2) темнопальовий суглинок, у найнижчій частині прошарку дрібного вапнякового гравію	0,54—1,00
3) іржава сизозелена глина, прокопана до глибини	1,5

Знахідки культурних залишків починаються в шурфі відразу ж під дерновим шаром і йдуть у чорнозему і в суглинку на глибину 90 см від поверхні. Нижче культурні залишки зникають.

Найбільше культурних залишків знайдено в нижній частині чорнозему та у верхній частині суглинку, на глибині 20—70 см від поверхні. Культурних залишків — оброблених кременів і розколотих кісток — у шурфі дуже багато. Але ясно вираженого культурного шару, простежуваного у вигляді стрічки по стінці розкопу, що має чітко окреслену нижню і верхню межу, — не виявлено. Це — швидше горизонт залягання культурних залишків.

Культурні залишки, виявлені у шурфі, дуже відрізняються від культурних залишків, знайдених у костигі, хоча і мають з останніми деякі спільні риси. Культурні залишки представлені насамперед розколотими і обробленими кременями. Всього на площі в 6 м² виявлено понад 3000 розколотих кременів, включаючи до цього числа й великі жовна та нуклеуси і найдрібнішу луску. Всі кремені темносірі, прозорі, крейдянні, такі ж як і на костигі, але на відміну від кременів, що походять з костига, кремені із шурфу вкриті білою або голубою патиною. Кремені не мають ясно виявлених слідів обкатаності, але грані їх і краї трохи зашпигані, не такі свіжі й гострі, як грані і краї кременів із костига. Де кілька кременів перепалені, тоді як кремені із слідами дії вогню в костигі відсутні.

Типи кремінних виробів, знайдених в шурфі, так само як і співвідношення їх різних категорій, докорінно відрізняються від того, що ми спостерігаємо в костигі.

Привертає увагу велика кількість покидьків обробки кременю — відщепів, осколків, найдрібніших лусочок. Багато виявлено типових пізньопалеолітичних призматичних нуклеусів. Вони досить правильних обрисів; від більшості нуклеусів відколювалася значна кількість правильних вузьких пластин з паралельним ограненням. Ретельністю і досконалістю оббивання окремі нуклеуси можна порівняти з мезолітичними екземплярами.

Серед подовжених пластин малих розмірів з паралельними ограненнями, виявлених у великій кількості, немало відколотих саме від таких нуклеусів. На відміну від нуклеусів, виявлених в костигі, значна частина нуклеусів, знайдених в шурфі, з допомогою дальшої ретельної

дрібної ретуші по краю була перетворена в нуклевидні скобелі з правильним півкруглим лезом. Велика кількість нуклевидних скобелів — характерна особливість шурфу № 24. Окремі нуклеуси з допомогою кількох вузьких сколів були перетворені в масивні грубі нуклевидні різці. Інші знаряддя, виготовлені на пластинах і відщеплах, також в основному складаються з різців. При цьому дуже рідко трапляються бокові і звичайні серединні різці на вузьких подовжених пластинах.

Для різців Амвросіївського шурфу характерна аморфність, архаїчність, відсутність сталих серій та форм, що повторюють одна одну. Переважають масивні нуклевидні різці (скошені, серединні, багатофасеточні) і різці на куті зламаной пластини. Частина різців — на подовжених пластинах різних форм.

Різці виготовлялися тут же, про що свідчить значна кількість їх крайових відщепів.

З інших знарядь (яких знайдено небагато) стали серію утворюють своєрідні мініатюрні вістря із затупленим краєм — точно такі, як були виявлені в костигці. Цим кремінний інвентар шурфу № 24 по суті і вичерпується, бо скребачки, вістря, пластини з ретушшю, що трапляються тут дуже рідко, нетипові і сталих серій, хоча б невеликих, — не утворюють.

Разом з кремінням у шурфі було знайдено й чимало кісток. Усі вони, за визначенням І. Г. Підоплічка, без винятку, належать зубру (*Bison priscus*). Але на відміну від кісток, що походять з костигці, майже всі кістки шурфу, роздрібнені людиною на більш-менш дрібні куски, — типові кухонні рештки. Можливо, частина з них була розколота в процесі виготовлення веретеноподібних наконечників, таких саме, як і знайдені в костигці. Нарешті, в костигці траплялося кілька кусків червоної фарби і черепашка *Cardium*, безсумнівно принесена людьми з морського узбережжя.

Як уже зазначалося, ясно виявленого культурного шару, який би містив залишки вогнищ, ями та ін., у шурфі виявлено не було. А втім його важко й простежити, оскільки шурф — дуже малих розмірів. Відзначимо, що в шурфі на глибині 70—90 см від поверхні (у нижній частині суглинку) розчищена компактна купа розмірами 20×20 см, в якій було 70 кременів — здебільшого подовжні пластини, а також різці, крайові відщепи різців та одна кінцева скребачка. Відщепів і дрібних лусочок кременю, яких так багато було в шурфі, у цій купі майже не знайдено.

Кремінний інвентар шурфу дуже нагадує кремінний інвентар однієї з груп стоянок пізнього палеоліту Східноєвропейської рівнини (ранньомадленських), — таких як Кирилівська, Студениця, Костенки II, Костенки III. Подібний кремінний інвентар відсутній за будь-якої іншої епохи палеоліту; невідомий він і за неоліту. Отже, кремінний інвентар достовірно свідчить про пізньопалеолітичний (ранньомадленський) вік Амвросіївського шурфу № 24.

Культурні залишки шурфу виявляють також близький зв'язок з культурними залишками костигці і дають підставу твердити про їх одночасність. Про це свідчить наявність в обох пунктах виключно кісток зубра, використання одного й того ж виду кременю, однакова техніка розколювання, а головне, — наявність в обох пунктах цілком однакових своєрідних мініатюрних вістрів із затупленим краєм, що, безперечно, служили вкладищами у металні знаряддя. Коли б йшлося про наявність в обох пунктах якихось звичайних форм палеолітичного знаряддя (різців,

скребачок та ін.), то цього не можна було б використати як доказ одночасності.

Але в даному випадку мова йде про дуже своєрідні і рідкі верхньопалеолітичні форми, представлені в обох пунктах цілком однаковими, невеликими, але сталими серіями. Тому ми можемо з певністю говорити про одночасність культурних залишків, знайдених у шурфі, і культурних залишків, виявлених у костищі, а значить, і про пізньопалеолітичний вік Амвросіївського костища.

Різний ступінь патинізації кременів, виявлених як у шурфі, так і в костищі, пояснюється не їх різночасністю, а різними умовами їх залягання. Кремені, що залягають у товщі кісток, були захищені від дії променів сонця і від водних потоків і зберегли поверхню не патинізованою, а грані — гострими і свіжими.

Культурні залишки шурфу № 24 відтворюють картину звичайної пізньопалеолітичної стоянки, що є в той же час місцем обробки кременю. Тут ми зустрічаємо звичайний набір кремінного знаряддя певної епохи пізнього палеоліту, велику кількість покидьків виробництва кремінного знаряддя, в тому числі й покидьків виробництва різців. Обпалені кремені свідчать про наявність вогню.

Розширення шурфу, можливо, виявить залишки більш обширного поселення з вогнищами і довгочасними житловими спорудами.

Ця пізньопалеолітична стоянка зазнавала деякого розмивання, про що свідчить відсутність у шурфі виразно виявленої смуги культурного шару та численні оброблені кремені, поширені на поверхні мису між костищем і шурфом № 24.

Підйомний кремінний матеріал¹ характером кременю, патинізації, формами знаряддя і технікою обробки дуже нагадує кремінний матеріал, що походить з шурфу. Він потрапив на поверхню як внаслідок діяльності землерійних тварин, так, очевидно, і в наслідок деякого розмивання стоянки, тим більш, що поверхня мису знижується на захід. Проте розмивання було незначним, і, зокрема, культурні залишки, виявлені в шурфі, залягають у ньому не в перевідкладеному стані. Характерно, що в шурфі збереглися кусочки вохри та що дрібні й великі уламки кісток залягають разом з великими кременями і з великою кількістю найдрібніших кремінних лусочок.

Але якщо шурфом № 24 розкрито частину стоянки, одночасної костищу, то що являє собою костище з його дуже своєрідним складом культурних залишків?

В. М. Євсєєв висловив припущення, що костище було місцем звалища непотрібних кісток поблизу від людського житла². Проте цьому припущенню суперечить наявність у костищі всіх частин кістяків зубрів, до того ж, як правило, цілих, а не роздрібнених, а також склад кремінного й кістяного інвентаря, знайденого тут же.

На костищі відсутній звичайний вміст палеолітичних „кухонних куп“ — відщепи й осколки кременю, вугілля, попіл, перепалені кістки. Представлені зате добре збережені кістяні наконечники, здебільшого цілі, і три групи кремінних виробів, які аж ніяк не можна зарахувати до категорії покидьків. Отже, припущення В. М. Євсєєва не може бути прийнятим.

І. Г. Підоплічко вважає, що костище є місцем загибелі цілого стада зубрів, загнаного сюди внаслідок колективної облави. Загнані під час

¹ Значна кількість такого матеріалу була зібрана нами у 1948 р. і передана до Музею антропології і етнографії АН СРСР.

² В. М. Євсєєв, Палеолітична стоянка Амвросіївка, Палеоліт і неоліт України, 1947.

одного вдалого полювання сотні зубрів нібито падали з висоти на дно ярка, один на одного. При цьому в господарстві була використана лише незначна кількість туш, які лежали зверху. Переважна кількість туш так і залишилася гнити без вжитку. В деяких тушах збереглися кістяні наконечники металюного знаряддя, що потрапили в них під час полювання.

Таке пояснення тісно пов'язане із загальною концепцією І. Г. Підоплічка про зникнення більшої частини представників плейстоценової фауни внаслідок активної мисливської діяльності первісних людей.

До цієї інтерпретації І. Г. Підоплічка приєдналась у своїй кандидатській дисертації і В. І. Бібікова. На ствердження такої інтерпретації Амвросіївського костища В. І. Бібікова наводить ряд етнографічних прикладів облавних полювань (північно-американські індіанці, деякі племена Африки), внаслідок чого гинуло дуже багато тварин, а використовувалася лише незначна частина туш.

Проте ми не можемо погодитися з таким роз'ясненням обставин, за яких було утворене амвросіївське скупчення кісток. Цьому суперечить ряд фактів. Древній яр, заповнений кістками зубрів, дуже неглибокий, має слабо виявлений рельєф і швидше являє собою невеликий уступ на схилі великого древнього, що зберігся і нині, яру. Стадо зубрів, загнане сюди зверху, не могло загинути тут; воно врятувалося б, побігши далі, бо північно-західний схил древнього ярка дуже низький і пологіший. Незрозуміло, чому люди мали б загнати зубрів саме на цей невеликий уступ, коли поруч був глибокий і великий яр. Та й не могло стадо зубрів у 900—1000 років, що досягало 500 т ваги, вміститися на уступі площею 180—190 м².

Припущенню І. Г. Підоплічка суперечить відносно мала кількість анатомічних груп кісток, знайдених у скупченні. Цілих кістяків в анатомічному порядку в скупченні не виявлено. Припущенню про одночасну загибель в ярку цілого стада суперечить і виявлення окремих кісток та їх груп нижче скупчення, що цілком запливли в суглинку. Нарешті, знаходження у скупченні на різних глибинах кусків червоної вохри і окремих кісток із слідами різання кремінним знаряддям непримірно суперечить припущенням, висловленим І. Г. Підоплічком. Коли б тут залишалось лежати й гнити ціле стадо, — таких знахідок не було б.

За палеоліту справді практикувалися великі облавні полювання. Великі облави на зубрів могли б бути влаштовані і недалеко від Амвросіївського костища. Але конкретна обстановка самого костища і древнього ярка, з ним пов'язаного, не дає підстав припускати, що на костищі збереглися залишки однієї вдалої облави. Приклади облавного полювання у північно-американських індіанців та в народів Африки можуть подаватися лише з великою обережністю, бо людність пізньопалеолітичного часу перебувала на значно нижчому ступені технічного, господарського і суспільного розвитку. Не могла, зокрема, людність палеолітичних часів улаштувати міцні огорожі із вкопаних у землю стовпів, які стримали б зубрів, що потрапили в пастку.

За характерного для верхнього палеоліту рівня розвитку мисливського господарства мало ймовірно, щоб сотні туш забитих зубрів були залишені на місці облавного полювання зовсім не використані. Мало ймовірно також, щоб ці сотні туш гнили за 200 м від стоянки людей і щоб величезне стадо зубрів загнали в яр прямо через поселення.

Після ознайомлення з матеріалами, одержаними внаслідок розкопок в Амвросіївці в 1949 р., П. П. Єфіменко висловив припущення, що древній яр, заповнений кістками протягом дуже тривалого часу, був місцем,

куди мисливці палеолітичного часу загонили окремих зубрів або їх групи і тут же розбирали їх туші, беручи собі найкращі шматки м'яса. Це припущення позбавлене ряду слабих місць пояснення І. Г. Підоплічка. Зокрема йому не суперечить виявлення в скупченні окремих кісток із слідами різання кременним зняряддям.

Але ми вважаємо, що невеликий уступ на схилі яру був мало зручним для заганняння в це місце навіть окремих тварин, а не величезного стада. Такому поясненню виникнення костюща суперечить і виявлення у ньому приблизно в рівній кількості в с і х частин кістяків зубрів і значної кількості цілих кістяних наконечників, що, безперечно, мали для первісних людей велику цінність.

Ми висуваємо іншу, що відрізняється від попередніх трьох, інтерпретацію виникнення Амвросіївського костюща.

Складні й досить розвинені релігійні уявлення та обряди епохи пізнього палеоліту нам відомі у великій кількості виявів. Зокрема в Західній Європі відомий ряд пізньопалеолітичних культових місць, розташованих поза межами поселень. Ми маємо на увазі „святилища“, пов'язані насамперед з мисливською магією, в глибині печер коридорного типу з нанесеними на стінах і стелі зображеннями тварин, нерідко пробитих списами або побитих камінням, скульптурами тварин, відбитками людських ніг та ін. Культові місця, розташовані поза поселеннями, широко відомі також за неоліту і за пізніших епох. Згадаймо хоча б наскельні зображення і лабіринти північного заходу СРСР, жертвні печери Приуралля, культові місця басейну р. Десни.

Матеріали етнографії, що належать до різних племен і народів, також дають велику кількість розташованих поза поселеннями культових місць, зокрема місць, пов'язаних з мисливською магією. Проте на території СРСР культові місця, розташовані поза поселеннями, відомі тільки починаючи з неоліту. Для палеоліту вони були відомі лише у Західній Європі. Почасти це пояснюється тим, що на території СРСР майже зовсім невідомі палеолітичні печери карстового типу. Але подібні культові місця, безперечно, влаштувалися і на відкритому повітрі. Ми вважаємо, що Амвросіївське костюще і є таким культовим місцем, місцем виконання обрядів мисливської магії, зв'язаним з палеолітичною стоянкою, залишки якої виявлені з допомогою шурфу № 24.

У дуже багатьох, головним чином мисливських, племен і народів до недавнього часу зберігся пов'язаний з тотемізмом і мисливською магією культовий звичай всі кістки вбитих тварин збирати і зберігати в певному, спеціально для цього призначеному місці. Звичай цей мав багато відмінностей. Нерідко кістки, призначені до збереження, заборонялося обпалювати, розбивати, давати собакам. В одних випадках зберігатися повинні були всі кістки, в інших — лише певні кістки кінцівок і т. д. Часто належало зберігати кістки лише певних видів тварин, що мали головне значення у господарстві і в тотемічному культі.

Ці дуже поширені звичаї та обряди звичайно пов'язані з вірою у відродження тварин, кістки яких були збережені. Збереження кісток у певному місці і в певному порядку розглядається як необхідна умова відродження тварин і вдалого полювання на них у майбутньому.

Д. К. Зеленин¹, Н. Харузин², Л. Я. Штернберг³, А. М. Золотарев⁴,

¹ Д. К. Зеленин, Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии, ч. I; Запреты на охоте и иных промыслах, Сборник Музея антропологии и этнографии, VIII, 1929, стор. 45—50. Д. К. Зеленин, Культ онгонов в Сибири, 1936, стор. 162—172.

² Н. Харузин, Этнография, IV. Верования, 1905, стор. 361—370.

³ Л. Я. Штернберг, Первобытная религия, 1936, стор. 25, 29, 33, 405.

⁴ А. М. Золотарев, Пережитки тотемизма у народів Сибири, 1934, стор. 16, 25.

Д. Фрезер¹ та інші автори наводять багато прикладів подібних вірувань і обрядів і велику кількість описів подібних місць.

Юкагіри не розбивали кісток ведмедя і не давали їх собакам; весь кістяк ведмедя вони збирали цілком і ховали на „висячий“ могилі, як раніше ховали людей². Тунгуси вішали на дерево всі без винятку кістки ведмедя, дбаючи про те, щоб жодна з кісток не залишилась. Айни на ведмежому святі ретельно стежили за тим, щоб усі кістки вжитого в їжу ведмедя були зібрані і віднесені в ліс на певне місце — одне й те саме рік у рік³. Алтайці кістки вбитих звірів кидали у воду або закопували в сніг; місцеві жителі вірили, що коли кидати куски тварин, куди попало, то порода цього звіра переведеться. Особливо боялися кидати кістки звірів у вогонь⁴.

Багато племен індіанців Північної Америки особливу шанобу виявляли до кісток бобрів, оленів і лосів. Ці кістки вони дбайливо зберігали, не даючи їх гризти собакам і не кидаючи у вогонь⁵. Ескімоси Берінгової протоки дбайливо зберігали кістяки всіх убитих ними морських тварин. Під час урочистого свята, яке відзначали раз на рік взимку, кістякам усіх тварин, що були забиті протягом року, віддавали велику шану: навколо кістяків танцювали, їм приносили частування у громадській хатині і на закінченні кидали через спеціальні ополонки у воду⁶.

Індіанці племені мінітера вірили, що кістки вбитих і обідраних ними бізонів вкриваються новим м'ясом, оживлюються новим життям, і тварини знову виростають, щоб бути вбитими ще раз у наступному місяці⁷.

У преріях західної Америки можна було спостерігати розкладені симетричними купами і колами черепи буйволів, які мали воскреснути⁸.

Житла індіанців Гондурасу були захаращені кістками оленів. Індіанці вірили, що коли б вони викинули кістки вбитих оленів, то інших оленів їм би вбити більше не пощастило⁹. Деякі австралійці Квінсленду вірили в те, що коли кістки або черепи дюгоня не скласти в купу або не зберегти іншим способом, то ці тварини більше не ловитимуться¹⁰.

Таких прикладів можна навести багато. Наприкінці наведемо опис принесення в жертву лопарями кісток і рогів оленів, зробленого Георгі: „Більша половина жертв лишається просто на місці, а від того превеликі нагромаджуються купи кісток і рогів... М'яса не приносять вони ніколи в жертву, твердо вірячи в те, що боги не забаряться вкрити ним кістки“¹¹.

Наведені нами приклади стосуються племен і народів, що пройшли найрізноманітніший історичний шлях і перебувають на різних ступенях історичного розвитку. Проте значна кількість цих прикладів, взятих для

¹ Д. Фрезер, *Золотая ветвь*, вып. IV, Богоедство, жертвоприношения, искупление и представление о душе, 1928, стор. 49—63; J. G. Fraser, *The golden Bough*. 3-d edition. t. V. *Spirits of the corn and of the wild*. m. II. London, 1914, стор. 224—260.

² Д. К. Зеленин, *Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии*, ч. I, стор. 47.

³ Там же, стор. 47.

⁴ Там же, стор. 48.

⁵ Д. Фрезер, *Золотая ветвь*, вып. V, Богоедство, жертвоприношения, искупление и представление о душе, 1928, стор. 56—58.

⁶ Там же, стор. 58.

⁷ Там же, стор. 60.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 241.

¹⁰ Там же, стор. 258.

¹¹ Георгі, *Описание всех обитающих в Российском государстве народов*, 1799, стор. 13.

роз'яснення походження Амвросіївського костища, виправдовує їх наведення. Один етнографічний приклад може мати певну доказову силу найчастіше лише в тому випадку, коли він належить племені, яке рівнем свого історичного розвитку близьке до племені, що залишило дану археологічну пам'ятку.

Але тут — велика кількість схожих релігійних вірувань, що збереглися у пережиточному вигляді в різних племен і народів. Тим самим виявляються пережитки цілого пласта культових уявлень і обрядів, того ж пласта, який виявляється в Амвросіївському костищі і в західноєвропейських пізньопалеолітичних печерах.

Ми вважаємо, що Амвросіївське костище було місцем, куди мешканці стоянки, розкритої шурфом № 24, спеціально складали всі кістки основного об'єкта полювання — зубра, сподіваючись цим забезпечити відродження тварин і вдале полювання на них у майбутньому. Так пояснюється виняткова повнота добору кісток усіх частин кістяка і тварин усіх віків, відсутність кісток із слідами дії вогню, дуже мала кількість окремих кісток із слідами розколів рукою людини і різання кременем знаряддям. Очевидно, в це культове місце склалися не тільки кістки тварин, але й деякі частини туш, чим пояснюється розташування ряду кісток в анатомічному порядку.

Але як пояснити наявність кременних і кістяних виробів, знайдених на Амвросіївському костищі, та їх своєрідний добір? Для первісних релігійних вірувань і обрядів характерна складність, нерозчленованість, переплетення різних форм, полісемантизм. Ми вважаємо, що кістки зубрів, які утворювали амвросіївське скупчення, зберігалися не тільки тому, що малося на увазі забезпечити відродження тварин, але й тому, що вони уособлювали самі тварини в обрядах мисливської магії. Така заміна звіра його кістками відома з пам'яток палеоліту. Згадаймо хоча б череп ведмедя із Монтеспан, прикріплений до глиняного тулуба, по якому завдавалися удари, або ж зображення на кістяній пластинці із Раймондену голови, ніг і хребця зубра. З другого боку, згадаймо численні палеолітичні зображення зубрів та інших тварин, пробитих списами, гарпунами, або зображення на тілі тварин кружків і заглиблень, що, можливо, відтворювали металеві камені, якими були побиті ці тварини.

Знайдені в Амвросіївському костищі здебільшого цілі кістяні наконечники і кременні вкладиші від складних наконечників, мабуть, потрапили сюди внаслідок подібних обрядів мисливської магії. Списи з такими наконечниками кидались у черепи і кістки зубрів під час магічних обрядів, щоб таким способом забезпечити вдале полювання.

Під час магічних обрядів у костище могли потрапити й куски червоної вохри.

Отже, Амвросіївське костище і культурний інвентар, що міститься у ньому, на іншому матеріалі відтворюють ті ж примітивні релігійні вірування та обряди, що дійшли до нас у широко відомих, нанесених на стінах печер зображеннях зубрів, пробитих списами.

Знайдені в костищі здебільшого кулевидні невідретушовані нуклеуси, жовна кременю і кулевидні валуни крейдяного вапняку, очевидно, потрапили сюди, подібно до кістяних наконечників та кременних вкладишів, як металеве мисливське знаряддя.

Важче пояснити походження подовжених кременних пластин. Спочатку ми схильні були вважати їх також наконечниками мисливського знаряддя, тим більше, що використання як наконечників гострих, невідретушованих кременних і обсидіанових пластин широко відоме як за

археологічними, так і за етнографічними матеріалами. Проте дослідження країв пластин показало, що ними користувалися для різання (наконечники не виявили б слідів утилізації по краях). Отже, можна припускати, що в скупченні кісток, поряд із списами і металевими каменями, була ще одна категорія знарядь. Все ж це питання не можна вважати остаточно роз'язаним.

Таким чином, є всі підстави вважати Амвросіївське костище спеціальним культовим місцем, на якому зберігалися кістки забитих на полюванні зубрів, щоб тим самим забезпечити відродження тварин, і де навколо кісток відбувались обряди мисливської магії. А щоб забезпечити вдале полювання в майбутньому, в кістки та в частини туш кидалися списи.

Знаходження в Амвросіївському костищі наконечників мисливського знаряддя генетично пов'язується з численними знаходженнями наконечників стріл у жертвних місцях пізнішого походження¹. В деяких випадках, як, наприклад, у дослідженій Н. А. Прокошевим печері в скелі Дируватій на р. Чусовій, стріли спеціально випускались у високо розташовану печеру².

Перші кістки зубрів, кинуті в амвросіївський древній яр, запливли в його болотистому дні і нині трапляються в суглинку нижче основної товщі кісток. Кістки, що потрапили сюди пізніше, утворили потужну брекчію. Поріг у північно-східному краї скупчення утворився на місці штучної перешкоди, що відгороджувала це культове місце.

Ми вважаємо, що в дальшому на території СРСР буде знайдено чимало таких палеолітичних культових місць. Досі їх виявленню перешкоджало те, що вони знаходилися за межами досліджуваних палеолітичних поселень. Крім того, деякі з них, можливо, були прийняті за купи покидьків або ж за спеціально складені запаси палива і матеріалів для виробів.

Знахідки в Мейендорфі та в Штельморі, за межами пізньопалеолітичного і мезолітичного поселень, у древньому ставу кістяків оленів, безсумнівно кинутих на дно ставу як жертви³, так само як і знаходження в Боршево II за межами пізньопалеолітичного поселення викладки з каміння, що відтворює голову коня⁴, відкриває широкі перспективи для розшукування подібних древніх культових місць, які пов'язані з поселеннями, але знаходяться за їх межами.

Розкопки 1949 р., хоч і залишили частину площі Амвросіївського костища нерозкритою, дали можливість скласти про нього повне і всебічне уявлення. Тому наврод чи доцільно продовжувати розкопки костища найближчими роками.

Але обов'язково потрібно провадити розкопки Амвросіївської стоянки, розширивши шурф № 24⁵. Внаслідок розкриття розкопками значної площі стоянки буде можливо повніше висвітлити питання про Амвросіївське костище, з приводу якого існує кілька, цілком протилежних поглядів.

¹ А. В. Шмидт, Жертвенные места Камско-Уральского края, 1932, стор. 9, 36—37; А. П. Окладников, Прошлое Якутии до присоединения к Русскому государству, 1949, стор. 86.

² Археологические работы на новостройках, т. I, 1935, стор. 185.

³ A. Rust, Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf, 1937; Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmor, 1943; Гордон Чайлд, Прогресс и археология, 1948.

⁴ П. И. Борисковский, Раскопки Боршевской второй палеолитической стоянки в 1936 г., Советская археология, V, 1940.

⁵ Шурфи № 15—22, закладені в 1949 р. на схід від костища, показали, що залишки стоянки слід шукати в районі шурфу № 24.

Наприкінці вважаємо, що рекогносцирувальними роботами експедиції в двох пунктах, які знаходяться між Амвросіївським костисцем і р. Кринкою, виявлені місцезнаходження оброблених рукою людини кременів.

Найцікавішим є перше з цих місцезнаходжень, розташоване за 800 м на північ від костисця, на вододілі р. Кринки і балки Казенної на висоті близько 100 м над серпневим рівнем цієї річки. Тут на порівняно обмеженій площі було зібрано кілька густо патинізованих дисковидних нуклеусів і масивних відщепів з широкими ударними площадками. Зібраний матеріал не має ще настільки виразних ознак, щоб можна було зробити щодо нього якісь певні висновки. Можливо, тут наявні древньо-палеолітичні залишки; проте не виключена можливість датування цих кременів і початком неоліту¹.

П. И. БОРИСКОВСКИЙ

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ БЛИЗ г. АМВРОСИЕВКИ

Резюме

Скопление костей зубра близ г. Амвросиевки (Донбасс) было обнаружено давно, в 1912 г. Этот уникальный памятник получил широкую известность после проведенных там раскопок в 1935 и 1940 гг. Однако оставался невыясненным вопрос о возрасте стоянки и ее культурной принадлежности и, самое главное, об интерпретации „костисца“ (скопление костей зубра) — наиболее достопримечательной части местонахождения.

В результате работ 1949 г. удалось выяснить особенности залегания огромного скопления костей, а также кремневых орудий, обнаруженных в небольшом количестве среди них.

Автор рассматривает костисце как культовое место, где совершались обряды охотничьей магии, и связывает его с позднепалеолитической стоянкой, остатки которой обнаружены поблизости.

---

¹ П. П. Єфименко, ознайомившись з нашою колекцією, також схильний датувати її початком неоліту.